

ЧАСТИНИ МОВИ В КОНЦЕПЦІЇ УЧЕНИХ ПЕТЕРБУРЗЬКОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ШКОЛИ

Проаналізовано різні напрямки класифікації частин мови в концепції вчених Петербурзької лінгвістичної школи. Зроблено огляд робіт, присвячених класифікації частин мови (Л. В. Щерба, Є. Д. Поліванов). Результати дослідження показали, що принципи класифікації частин мови висвітлені недостатньо, що дозволяє вказати перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: лінгвістична історіографія, європейське мовознавство, принципи класифікації частин мови.

Проанализированы разные направления классификации частей речи в концепции учёных Петербургской лингвистической школы. Сделан обзор работ, посвящённых классификации частей речи (Л. В. Щерба, Е. Д. Поливанов). Результаты исследования показали, что принципы классификации частей речи освещены недостаточно, что позволяет указать перспективы дальнейших исследований.

Ключевые слова: лингвистическая историография, европейское языкознание, принципы классификации частей речи.

Different areas of classification of parts of speech within conception of Petersburg linguistic school scientists are analyzed. Review of papers, dealing with classification of parts of speech was made (L. V. Scherba, E. D. Polivanov). The results of research showed, that the principles of parts of speech classification are not completely discovered. So, the perspectives of further investigation are defined.

Keywords: linguistic historiography, European linguistics, principles of parts of speech classification.

Проблема класифікації частин мови сьогодні залишається однією з актуальних і суперечливих у лінгвістиці. Оскільки сучасне мовознавство ґрунтується на досвіді лінгвістичних досліджень, актуальним є звернення до наукової спадщини граматистів минулого. Найбільшого успіху у вивченні частин мови досягли європейські вчені в XIX – XX ст.

Дослідження з лінгвістичної історіографії містять важливі твердження щодо вивчення класифікацій частин мови в мовознавстві XIX – XX ст. Водночас спеціальних праць, присвячених цій проблемі, в лінгвістиці немає.

Метою статті є огляд праць, присвячених класифікації частин мови. Ми звертаємося до студій учених Петербурзької лінгвістичної школи.

Петербурзька лінгвістична школа створилася в Петербурзькому університеті на початку XX ст. Засновником Петербурзької школи був І. О. Бодуен де Куртене. Учнями І. О. Бодуена де Куртене в Петербурзі були Л. В. Щерба і Є. Д. Поліванов, які продовжували, особливо останній, ідеї, запропоновані їх учителем.

І. О. Бодуен де Куртене зберігав уявлення про мову як психічне явище, властиве більшості лінгвістів другої половини XIX ст. У той же час він, особливо в пізніх роботах, підкреслював соціальний характер мови, ставив проблеми функціонування мови в суспільстві і мовної політики. Цю проблематику сприйняв у нього і надалі розвивав Є. Д. Поліванов.

Після від'їзду з Петрограда І. О. Бодуена де Куртене (1918) і С. Д. Поліванова (1921) лідером школи став Л. В. Щерба. Він зберіг вірність багатьом її ідеям у полеміці з Московською формальною (фортунатовською) школою [17, с. 612].

Чільне місце в теоретичних працях Л. В. Щерби займає вчення про частини мови. Він вважав, що воно повинне складати особливий відділ граматики, який він пропонував назвати «лексичні категорії». На думку Л. В. Щерби, в ньому повинні знайти собі місце «не лише такі загальні категорії, як іменники, прикметники, дієслова», але і «такі категорії, як безособовість... і категорія граматичного роду». Такий своєрідний підхід до вчення про частини мови пов'язаний з тим, що Щерба бачив у ньому не класифікацію слів, а об'єднання їх у дуже загальні категорії, зумовлене різними, але в першу чергу семантичними факторами [7, с. 24].

Із загальнолінгвістичної точки зору, в ученні Л. В. Щерби важливе не те, які саме частини мови він виділяв у російській мові (що підказує назва його відомої статті), а трактування сутності цієї мовної категорії і методи її виявлення. Саме так розумів своє завдання сам Л. В. Щерба, коли писав свою статтю «О частях речи в русском языке», в якій читаємо: «У працях із загального мовознавства до питання звичайно підходять з точки зору походження категорій «частин мови» взагалі, і лише інколи — з точки зору різних способів їх виявлення в різних мовах, і мало говориться про те, що самі категорії можуть значно відрізнятися від мови до мови, якщо підходити до кожної з них як до абсолютно автономного явища, а не розглядати її крізь призму інших мов» [15, с. 6].

Пафос щербовської теорії полягає в тому, що поділ на частини мови не є класифікацією. Принципові основи свого дослідження Л. В. Щерба формулює у дев'яти положеннях. У першому дослідник стверджував, що «підводячи окремі слова під ту або іншу категорію («частина мови»), ми і отримуємо свого роду класифікацію слів, проте само розрізнення «частин мови» навряд чи можна вважати результатом «наукової» класифікації слів [5, с. 42].

Згідно з другим положенням, для конституювання частини мови слова, які входять до неї, крім спільності категоріального значення, повинні характеризуватися і цілком певними формальними ознаками. Третє положення містить тезу про різноманітність формальних ознак, до складу яких Л. В. Щерба, окрім префіксів, суфіксів і закінчень, включав також фразовий наголос, інтонацію, порядок слів, особливі допоміжні слова, синтаксичний зв'язок і подібне.

У четвертому положенні мова йде про те, що «існування будь-якої граматичної категорії зумовлюється тісним, нерозривним зв'язком її смислу і всіх її формальних ознак. Не бачивши смислу, не можна ще встановлювати формальних ознак, оскільки невідомо, чи означають вони що-небудь, а отже, чи існують вони, і чи існує сама категорія».

П'яте положення повідомляє про те, що категорія може мати декілька формальних ознак, які не в усіх випадках присутні водночас. І тут смисл відіграє головну роль. «Якщо ми знаємо, — писав Л. В. Щерба, — що *какаду* — назва птаха, ми не шукаємо формальних ознак для того, щоб упізнати в цьому слові іменник».

У шостому положенні йдеться про те, що яскравість різних категорій неоднакова і що вона залежить від наявності смислових і формальних протиставлень. Це положення ілюструється словами *белый*, *белизна*, *бело*, *белеть*, у яких добре впізнаються відповідні частини мови.

З можливості різноманітних ознак впливає можливість міжкатегоріальних омонімів, прикладом цього може служити *кругом* (прислівник) і *кругом* (прийменник). Якщо виділення частин мови не є класифікацією, то, по-перше, одне і те саме слово може водночас належати до різних категорій, як, наприклад,

дієприкметник, який містить ознаки прикметника і дієслова; по-друге, можуть бути такі слова, які не належать ні до однієї частини мови, наприклад, вставні слова, слова *так, ні* та ін. [14, с. 9].

Основне завдання граматики Л. В. Щерба вбачав у тому, щоб розкрити живу систему мови, що вічно змінюється, з урахуванням формоутворення, синтаксичних зв'язків і «стройових елементів лексики». Слідом за І. О. Бодуеном де Куртене, всі частини мови Л. В. Щерба називав «лексико-граматичними розрядами слів». Учений виділяв «дві співвідносні категорії: категорію слів повнозначних і категорію слів службових». Відмінність між ними полягає в тому, що перші мають самостійне значення, другі виражають відношення між предметами думки. До слів повнозначних Л. В. Щерба відносив дієслова, іменники, прикметники, прислівники, слова кількісні (тобто числівники), категорію стану, або предикативні прислівники. До складу слів службових Л. В. Щерба відносив зв'язки (бути), прийменники, частки, сполучники (сурядні, сполучні, приєднувальні), слова, які «усамітнюють», або стягнені сполучники (і – і, ні – ні й ін.), відносні слова (або сполучники підрядні). Окремо він розглядав вигук і звуконаслідувальні слова [14, с. 12].

Дуже важливим внеском до теорії частин мови є обґрунтування Л. В. Щербою категорії стану. Існує ряд слів, типу *нельзя, можно, надо, пора, жаль* і т. п., підвести які під яку-небудь категорію дуже важко. Найчастіше їх, за формальною ознакою незмінності, зараховують до прислівників, що не викликає практичних незручностей у словарному відношенні, якщо зазначити, що вони вживаються зі зв'язкою і функціонують як присудок безособових речень. Проте при найближчому розгляді Л. В. Щерба виявив, що вказані слова не підпадають під категорію прислівників, оскільки не належать ні до дієслова, ні до прикметника, ні до іншого прислівника.

Отже, виявляється, що вони складають одну групу з такими формами, як *холодно, светло, весело* і т. д. у фразях: *на дворе становилось холодно; в комнате было светло; нам было очень весело* і т. п. Подібні слова теж не можуть вважатися прислівниками, оскільки ці останні належать до дієслів (або прикметників), тут же ми маємо справу зі зв'язками, зазначає Л. В. Щерба. Під форму середнього роду однини прикметників вони теж не підходять, оскільки прикметники відносяться до іменників, а тут цих останніх немає: ні явних, ні таких, що мають ся на увазі.

Можна передбачити, що мова йде про особливу категорію стану, який представляється як дія: *нельзя* (в одному зі значень) / *запрещается*; *можно* (в одному зі значень) / *позволяется*; *становится холодно* / *холодает*; *становится темно* / *темнеет*; *морозно* / *морозит* і т. д. (проте таких паралелей не так багато).

Формальними ознаками цієї категорії можуть бути незмінність і вживання зі зв'язкою. При особистій конструкції можна вказати ряд слів, які підійшли б сюди, зауважує Л. В. Щерба: *я готов; я должен; я рад / радуюсь; я способен* («я здатен») / *могу; я болен / болею; я намерен / намереваюсь; (радый не вживається, але готовый, должный, способный, больной, намеренный, дружный, знакомый вживаються в іншому розумінні).*

Правильні будуть і такі протиставлення: *я весел* (стан) / *я веселюсь* (стан у вигляді дії) / *я веселый* (якість); *он шумен* (стан) / *он шумит* (дія) / *он шумливый* (якість); *он сердит* (стан) і т. д.

Подібне протиставлення Л. В. Щерба знаходить і в таких прикладах: *я был солдатом* (стан: 'j'ai ete soldat') / *я солдатствовал* (стан у вигляді дії) / *я был солдат* (іменник: 'j'ai ete un soldat'); *я был трусом в этой сцене* / *я трусил* / *я большой трус*; *я был зачинщиком в этом деле* / *я был всегда и везде зачинщик*.

Нарешті, під категорію стану Л. В. Щерба підводить такі слова і вирази, як *быть навеселе, наготове, настороже, замужем, в состоянии, начеку* і т. п. У всіх цих випадках *быть* є зв'язкою, тому слова *навеселе, наготове* і т. д. не можуть вважатися прислівниками. Вони всі теж виражають стан, але завдяки відсутності паралельних форм, які б виражали дію або якість (але *замужем / замужняя; в состоянии / могу*), ця ідея недостатньо підкреслена.

Отже, після робіт Л. В. Щерби у граматиці стали виділяти особливу групу слів типу *жаль, пора, готов, должен* і т. д. – як категорію стану [15, с. 90].

Широта і оригінальність постановки питання у статті «О частях речи», різноманітність думок і спостережень, що характеризують її, і сьогодні привертають до себе увагу лінгвістів, які займаються різними мовами.

Є. Д. Поліванов, учень І. О. Бодуена де Куртене, надав свою класифікацію частин мови в руслі ідей психолінгвістики.

Частинами мови він називав такі класи або категорії, в яких розподіляються, з одного боку, основи змінюваних слів російської мови разом зі всією сукупністю форм словозміни, що належать до даної основи, з іншого боку, незмінні слова. Ознаками кожного даного класу або категорії, тобто кожної даної частини мови, можуть служити як властиві цьому класу (або категорії) слів загальні значення, так і відповідні цим відмінностям загальних значень відмінності в системах форм словотворення, властивих даній (відмінюваній) частині мови. Так, виділяючи в числі відмінюваних частин російської мови, з одного боку, наприклад, іменник, а з іншого – дієслово, ми можемо вказати на такі їх взаємні відмінності.

По-перше, це відмінності в значеннях: іменник позначає предмет або особу (напр. *камень, сталь, человек, коммунист*), або рідше – яке-небудь інше уявлення (якості або дії), що розглядається як предмет (тобто ставиться в логічну позицію предмета), стосовно якого стверджується або заперечується деяка ознака – відома якість або дія. Прикладами можуть служити такі іменники, як *белизна, ходьба*, в таких, наприклад, фразах: *белизна ослепляет, ходьба полезна*); дієслово ж позначає дію, що розглядається як ознака, що приписується тому або іншому предмету або особі (напр. *падает, идет*, в таких, напр., фразах: *камень падает, человек идет*).

По-друге, відмінності в системах форм словозміни, тобто формальні відмінності: іменник у російській мові змінюється за відмінками і числами, але не змінюється за особами, за часами, способами. Дієслово ж не відмінюється, але змінюється за особами, часами, способами [17, с. 257].

В російській мові Є. Д. Поліванов розрізняв такі частини мови:

I. Відмінювані частини мови.

1. Іменники в широкому розумінні.

а) іменники у вузькому розумінні (*дом, человек, коммунист, Иван, лев, лошадь, корова, камень, вода, молоко, ходьба, белизна, идея, революция, число, равенство*);

б) іменникові займенники (*я, ты, он, мы, вы, кто, некто, никто, сам*);

в) іменникові числівники (*два, две, три, четыре, пять, шесть, десять*).

2. Прикметники в широкому розумінні.

а) прикметники у вузькому розумінні або прикметники якісні, тобто назви якостей (приписуваних як ознака тому або іншому предмету чи особі) (*белый, золотой, серебряный, сильный, бессильный, энергичный, пролетарский* і т. д.);

б) прикметники присвійні (що виражають приналежність предмета певній особі), (*сестрин, дядин* і т. д.);

в) прикметникові займенники (*какой, который, чей, самый*);

г) прикметникові числівники (*первый, второй, шестой, сотый* і т. п.);

д) прикметники.

Далі Є. Д. Поліванов надає примітку, в якій повідомляє про те, що за загальним правилом слід зараховувати до однієї і тієї ж частини мови разом з основою даної словозміни і всі форми словозміни від цієї основи. Ми зараховуємо до словозміни прикметників і прислівників (за значенням) форми, утворені від прикметників (*сильно* від *сильный*, *хорошо* від *хороший*; в таких фразах: *Он сильно ударил меня! Он хорошо говорит по-русски* і т. д.).

3. Дієслово ((*идти* разом з похідними формами: *иду, идешь, пойду, пойдешь* і т. д.), (*нести – несу, несешь, несет, нес, несли*), *говорить, дать, телеграфировать*). Стосовно дієслів Є. Д. Поліванов робить висновок, що дотримуючись вищезгаданого загального правила, ми зараховуємо до дієслова і похідні від нього форми – дієприкметники (*несущий, давший, данный, дающий*) і дієприслівники (*неся, читая* і т. д.).

II. Невідмінювані частини мови.

1. Прислівник (*вчера, завтра, теперь, здесь, всегда, иногда*).

Окремо від цього незмінного прислівника, тобто певних систем словозміни (якими служать, наприклад, відміна в іменниках, відмінювання в дієсловах), стверджує Є. Д. Поліванов, слід розглядати прислівники, похідні від прикметників (напр., *хорошо* у фразі *он хорошо говорит по-русски* – прислівник, похідний від прикметника *хороший*, *весело* у фразі *мы весело провели время*, – прислівник, похідний від прикметника *веселый*). Згідно з загальноприйнятим правилом, – зараховувати похідні форми словозміни до тієї частини мови, до якої належить основа, – ці похідні прислівники (*хорошо, весело* і т. п.) не складають особливої частини мови, а є лише особливими (специфічними за значенням – саме прислівниковими) формами словозміни прикметників (саме прикметників *хороший, веселый* і т. п.).

2. Прийменник, точніше короткі слова і частини слів, що пишуться окремо перед певними відмінками іменників або прикметників: наприклад, *с* (*с сыном, с отцом*), *к* (*к дому*), *у* (*у отца, у меня*), *в* (*в комнате, в стране* або *в комнату, в страну*), *от* (*от отца, от тебя*), *без* (*без отца*) і т. ін.

3. Сполучники, тобто короткі (в більшості випадків) слова, які служать для з'єднання фраз (або речень) або окремих елементів речень між собою і для вказівки смислового, зокрема логічного, співвідношення між цими фразами (реченнями), або їх елементами (*и, але, а, протє* і т. ін.).

4. Вигуки або виклики – напр., *ах, ох, увы, эй* і т. п.

5. Звуконаслідування (*кукареку, тук-тук, тик-так*).

Нарешті, треба зазначити, що деякі з незмінних слів у російській мові (зокрема, слова *да, нет*, що уживаються у вигляді відповідей на питання) не можуть бути підведені ні під одну з вищезгаданих категорій («частин мови»), і, з іншого боку, число їх настільки мале, що немає сенсу виділяти їх в якусь особливу, самостійну частину мови, вважає Є. Д. Поліванов. Він називав їх словами «поза частинами мови» [17, с. 260].

Здійснений нами огляд праць з історії граматичних учень граматистів лінгвістичної школи дозволяє зробити висновок про непослідовність, протиріччя традиційної класифікації частин мови, відсутність у ній єдиного принципу поділу.

У сучасному мовознавстві немає спеціальних монографічних праць, присвячених класифікації частин мови. Багато що залишається поза увагою дослідників. Комплексне вивчення наукової спадщини європейських граматистів XIX – XX ст. дозволить заповнити очевидні прогалини в царині лінгвістично-історіографічного висвітлення принципів класифікації частин мови та зро-

бити необхідні узагальнення. У цьому ми вбачаємо перспективи подальших досліджень.

Бібліографічні посилання

1. **Березин Ф. М.** История советского языкознания. Некоторые аспекты общей теории языка. Хрестоматия / Ф. М. Березин. – М. : Высш. шк., 1981. – 352 с.
2. **Бодуэн де Куртенэ И. А.** Избранные труды по общему языкознанию / И. А. Бодуэн де Куртенэ. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1. – 384 с.
3. **Бодуэн де Куртенэ И. А.** Избранные труды по общему языкознанию / И. А. Бодуэн де Куртенэ. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 2. – 391 с.
4. **Богородицкий В. А.** Об основных факторах морфологического развития языка / В. А. Богородицкий // Рус. филол. вести. – 1895. – Т. 33. – № 1–2. – С. 219–251.
5. **Валгина Н. С.** Современный русский язык : учеб. для филол. спец. вузов / Н. С. Валгина, Д. Э. Розенталь, М. И. Фомина – М. : Высш. шк., 1987. – 480 с.
6. **Виноградов В. В.** Русский язык (грамматическое учение о слове) / В. В. Виноградов. – М. : Учпедгиз, 1947. – 784 с.
7. **Голанов И. Г.** Морфология современного русского языка / И. Г. Голанов. – М. : Высш. шк., 1965. – 288 с.
8. **Колесов В. В.** Л. В. Щерба : кн. для учащихся / В. В. Колесов. – М. : Просвещение, 1987. – 160 с.
9. **Кучеренко І. К.** Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія / І. К. Кучеренко. – К. : Київський університет, 1961. – 172 с.
10. **Муругова Е. В.** Взаимодействие частей речи и способов их образования в лингвокреативной деятельности человека : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка», 10.02.04 «Германские языки» / Е. В. Муругова. – Ростов-на-Дону, 2007. – 39 с.
11. **Павлюковец М. А.** Синкретизм на морфологическом и синтаксическом уровнях английского языка как проявление языковой экономии : функциональный аспект : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / М. А. Павлюковец. – Ростов-на-Дону, 2009. – 22 с.
12. **Ситько Ю. Л.** Бытование функционально-прагматической методологии в отечественном языкознании 60-х годов XIX века I половины XX века (на примере понятия части речи) / Ю. Л. Ситько. – Севастополь : Рибэст, 2007. – 140 с.
13. **Суник О. П.** Общая теория частей речи / под ред. В. М. Жирмунского, М. М. Гухман, С. Д. Кацнельсона / О. П. Суник. – М. : Наука, 1966. – 132 с.
14. **Щерба Л. В.** О частях речи в русском языке / Л. В. Щерба // Русская речь. – Л. : Новая серия, 1928. – С. 5–27.
15. **Щерба Л. В.** Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – М. : Наука, 1974. – С. 77–100.
16. **Вопросы грамматического строя** / под ред. В. В. Виноградова, И. А. Баскакова, И. С. Поспелова – М. : Академия наук СССР, 1955. – 484 с.
17. **Хрестоматия по истории грамматических учений в Советском Союзе** / [сост. Щеулин В. В.; ред. Магин В. А.]. – Ростов-на-Дону : Ростов. ун-т, 1972. – 312 с.
18. **Лингвистический энциклопедический словарь** [глав. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. энцикл., 1990. – 780 с.

Надійшла до редколегії 14.02.12